

Makale Künyesi (Araştırma): Tezci Çakır, C. ve Taş, İ. (2023). Kudbeddin İznikî'nin Mukaddime'si ve dürt- fiilinin Türkçenin tarihî metinlerindeki semantik kategorisi. *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 8(1), 339-355.

<https://doi.org/10.32321/cutad.1272891>

KUTBEDDİN İZNIKÎ'NİN *MUKADDİME*'Sİ VE *DÜRT-* FİİLİNİN TÜRKÇENİN TARİHÎ METİNLERİNDEKİ SEMANTİK KATEGORİSİ¹

Çağla TEZCİ ÇAKIR²
İbrahim TAŞ³

ÖZET

Terim olarak ilmihâl, 'inanç, ibadet, muamelat (günlük yaşayış), ahlak konuları, yer yer büyük peygamberler, ayrıca Hz. Muhammed'in hayatına dair özlü bilgileri içeren el kitabı' anlamına gelir. İlmihâl geleneği ilk olarak halkın anlayacağı dilde, basit, sade anlatımlı, temel dinî konularda özlü bilgilere duyulan ihtiyaçtan dolayı 15.-16. yüzyıllarda Osmanlılarda ortaya çıkmıştır. Bu gelenek önce Arapça eserlerin Türkçeye tercümesi ve eksik görülen hususların eserlere eklenmesiyle başlamıştır. Bu türün Osmanlılardaki ilk örneği, adımda "ilmihâl" sözcüğü geçmese de, Kudbeddin İznikî'nin *Mukaddime*'si kabul edilir.

İznikî'nin *Mukaddime*'sinin yerli ve yabancı kütüphanelerde olmak üzere sayısız nüshası bulunmaktadır. Eser bâb adı verilen beş bölümden ve bir girişten oluşmaktadır. Giriş bölümünde eserin yazarı, yazılış nedenleri, amacı ve konusu üzerinde durulur. İlk bölümde iman, imanın şartları, cennet-cehennem, sevap-günah gibi kavramlar çeşitli mezheplerin görüşleri aktararak anlatılır. İkinci bölümde namaz konusu ele alınmıştır. Üçüncü bölüm zekât, öşür, fitre, haraç, kurban, gömü ve sadaka hükümlerine ayrılmıştır. Dördüncü bölüm oruca, beşinci bölüm de hac ve umre hükümlerine ayrılmıştır.

Mukaddime, kendi döneminde rağbet gördüğü ve pek çok nüshası bulunduğu için filolojik araştırmalara da konu edilmiştir. Bu çalışmalar incelendiğinde eserin, yer yer halkın anlayacağı dille ve sade bir anlatımla kaleme alındığı söylenebilir. Bunun yanında metnin gerek söz varlığı gerekse üslup olarak konuşma dilinden izler taşıdığı da görülmektedir. Söz varlığı açısından bakıldığında ise eserde, Türkiye Türkçesi ağzlarından

¹ Bu yayın Çağla TEZCİ ÇAKIR'ın devam etmekte olan *Kudbeddin İznikî, Mukaddime (Topkapı Nüshası, 151^a-200^b) Giriş-Metin-Çeviri-Sözlük* (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı) başlıklı yüksek lisans tezi tetkik edilerek oluşturulmuştur.

² Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Öğrencisi. caгла.tezci@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0005-0270-4428>

³ Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Prof. Dr. ibrahim.tas@bilecik.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0002-1802-1534>

tanıdığımız ancak dönem metinlerinde tesadüf etmediğimiz *kehellik ét-* ‘üşenmek, tembellik etmek’ ya da seyrek olarak karşılaştığımız *kovalt-* ‘secdede iken karın ile uyuk arasını açmak’ gibi sözcüklere de rastlanmaktadır. Bu çalışmada konu ettiğimiz *dürt-* fiili ise metinde aynı pasajda üç kez geçmektedir ve ‘(kâfur vb. kokulu nesnelere) sürmek’ anlamına gelmektedir. Eski Türkçe metinlerden itibaren sıklıkla karşılaştığımız ve özgün anlamı ‘(koku, kokulu maddeler, yağ vb.) sürmek’ olan *dürt-* (< *türt-*) fiili, Eski Türkçe (11. yüzyıla kadar) ve Orta Türkçe (12.-15. yüzyıl arası) metinleri tahlil edildiğinde farklı semantik dağılımlar sergilediği görülmektedir. İşte burada konu edilen çalışma, Kutbeddin İznikî'nin *Mukaddime*'sinde yer alan kesitten hareketle Eski Türkçe ve Orta Türkçe metinlerdeki pasajları irdeleyerek fiilin semantik kategorisini tespit etmeyi ve söz konusu kategorilerin temel anlamla olan ilişkilerini incelemeyi amaçlamaktadır.

Anahtar kelimeler: İlmihâl, Kutbeddin İznikî, mukaddime, söz varlığı, dürt- fiili.

GİRİŞ

Sözlüksel olarak ‘akâidin kavâid-i esâsiye ve ibtidâyesiyle namâz ve âbdest ve sâir muâmelât-ı dînîyeyi çocuklara öğretmeye mahsus kitap’ (Ş. Sami, 1899-1900, s. 946) anlamına gelen *ilmihâl* (< *ilm-i hâl*), dinî bir terim olarak ise ‘inanç, ibadet, muamelat (günlük yaşayış), ahlak konuları, yer yer büyük peygamberler, ayrıca Hz. Muhammed’in hayatına dair özlü bilgileri içeren el kitabı’ anlamına gelmektedir (Kelpetin, 2000, s. 139). İlmihâl geleneği ilk olarak, halkın anlayacağı dilde, basit, sade anlatımlı, temel dinî konularda özlü bilgilere duyulan ihtiyaçtan dolayı 15.-16. yüzyıllarda Osmanlılarda ortaya çıkmıştır. Bu gelenek önce Arapça eserlerin Türkçeye tercümesi ve eksik görülen hususların eserlere eklenmesiyle başlamıştır (Kelpetin, 2000, s. 139). Bu türün Osmanlılardaki ilk örneği, adında “ilmihâl” sözcüğü geçmese de, Kutbeddin İznikî'nin (ö. 1416) *Mukaddime*'si kabul edilir. Söz konusu eser, Yusuf Ziya Öksüz'e göre bazı Arapça dinî kaynak eserlerin tercümelerinden oluşmuş terkibî bir eser iken, Kerime Üstünova'ya göre ise Dâvûd-i Kayserî (ö. 1350) tarafından, Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin (ö. 1240) *Fusûsü'l-Hikem ve Husûsi'l-Kilem* adlı eserine şerh olarak yazdığı *Matla'u Husûsi'l-Kilem fî Me'ânî Fusûsi'l-Hikem* adlı eserinin “Mukaddimât” adını verdiği girişinin, diğer kaynak eserlerden de istifade edilerek hazırlanmış bir şerhidir (Üstünova, 2016, s. 28). Diğer yandan Kâtip Çelebi'nin *Keşfü'z-Zunûn*'unda Ebu'l-Leys Semerkandî'nin tefsirinin İznikî tarafından yapılmış bir tercümesinden bahsedilmişse de bu tercüme günümüze ulaşmamıştır (Kara, 1999, s. 34). Bu geleneğin diğer ilk örnekleri arasında Abdurrahman Aksarâyî'nin, Abdülazîz Fârisî'ye ait *Umdetü'l-İslâm*'ı tercüme ettiği ve bazı konuları da eklediği *İmâdü'l-İslâm*'ı; Mehmed bin Bâlî'nin Harezmi Türkçesinden aktardığı *Güzîde*'si ve Birgivî'nin *Vasiyetnâme*'si (*Risâle-yi Birgivî*) sayılabilir. Adında “ilmihâl” kaydı bulunan ilk ilmihâl kitabı ise 16. yüzyılda yazıldığı tahmin edilen *Mızraklı İlmihâl*'dir. Bu gelenek sonraki yüzyıllarda artarak devam etmiş ve günümüze kadar ulaşmıştır.

KUTBEDDİN İZNIKÎ'NİN MUKADDİME'Sİ

Bu türün Osmanlıdaki ilk örneklerinden kabul edilen İznikî'nin *Mukaddimesi*, “bâb” adı verilen beş bölümden ve bir girişten oluşmaktadır. “Giriş” bölümünde eserin yazarı, yazılış nedenleri, amacı ve konusu üzerinde durulur. “Bâb-ı Evvel”de iman, iman şartları, cennet-cehennem, sevap-günah gibi kavramlar çeşitli mezheplerin görüşleri aktararak anlatılır. “İkinci bâb”da namaz konusu ele alınmıştır. “Üçüncü bâb” zekât,

öşür, fitre, haraç, kurban, gömü ve sadaka hükümlerine ayrılmıştır. “Dördüncü bâb” oruca, “Beşinci bâb” da hac ve umre hükümlerine ayrılmıştır (Üstünova, 2016, s. 27).

Mukaddime, ilmihâl geleneğinin ilk eserlerinden olduğu ve halk arasında rağbet gördüğü için eserin bugüne pek çok nüshası ulaşmıştır. İlk nüshalar İznikî'nin vefatından hemen sonra istinsah edilmiştir. Eserin, bugün pek çoğu Süleymaniye Kütüphanesi, Bursa Yazma Eserler Kütüphanesi, İstanbul Belediye Kitaplığı ve Millî Kütüphanede olmak üzere yerli ve yabancı kütüphanelerde kırka yakın nüshası bulunmaktadır.⁴

Yüksek Lisans tezi olarak belirli bir bölümünü (151^a-200^b) çalışmakta olduğumuz nüsha ise Topkapı Sarayı Müzesi Revan Kitaplığı, 000630/1'de kayıtlı bulunan nüshadır. Bu nüshayla ilgili bugüne kadar herhangi bir bilgiye ve kayda rastlanmamıştır. Nüsha, katalog kaydında “Anonim Bir İlmihal Kitabı” adıyla kaydedilmiştir. Ancak nüshanın 95^a/9. satırındaki “bu bizim şehrimizin kıblesi İznikîdür” ibaresinden müellifin Kudbeddin İznikî olduğu değerlendirilmektedir. Ketebe kaydına⁵ göre Abdullâh tarafından yılın kameri beşinci ayının ortalarında istinsah edilmiştir; sene bilgisi eksiktir. Nüsha 453 varaktır ve her varakta 9 satır bulunmaktadır. Harekeli nesih ve siyah mürekkeple yazılmıştır; bazı ayet ve Arapça ibareler kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Söz konusu nüshanın belirli bölümleri Ecem Aydın (2017), Büşra Avşar (2019) ve Ayşegül Saçı (2021) tarafından Yüksek Lisans tezi olarak çalışılmıştır.

Topkapı Sarayı Müzesi Nüshasının Söz Varlığı

Mukaddime, tarihi değere sahip olduğundan ve geniş halk kitlelerine hitap ettiği için gerek dinî gerekse filolojik olmak üzere çeşitli araştırmalara konu edilmiştir. Bu çalışmalardan bazıları için Atawula (2007), Avşar (2019), Aydın (2017), Baktır (2005), Öksüz (1976, 1978), Saçı (2021) ve Üstünova (2016)'ya bakılabilir. Üzerinde çalışmakta olduğumuz Topkapı Sarayı Müzesi Nüshası, söz varlığı açısından değerlendirildiğinde nüshanın öne çıkan şu hususiyetlerinden söz edilebilir:

Nüsha, sade ve konuşma diline uygun şekilde teklifsiz bir dil kullanılarak kaleme alınmıştır; üslup olarak yer yer karşılıklı konuşma metinlerini andırmaktadır.

Metinde bazı sözcüklerin standart söyleyişin dışına çıkarak konuşma dilini yansıttığı düşünülebilir. Bu tür bir örnek, standart şekli *ayruksı*- ‘başkalaşmak, değişmek’ (< *ayruk*+*sı*-) (Tietze, 2002, s. 244) olan fiilin bu metinde orijinal şeklin yanında seyrek de olsa *ayruksu*- ve *ayrusu*- şekillerinde görülmesidir:

140^b/4 - 141^a/3. *Eger bir harfî bir harfden öndin okursa ma^cnî ayruksırısı namâzı fâsid olur; eger ayruksımazsa fâsid olmaz. Ayrusuduğı fâsid “ka-^caşf^m ma³kûlin” yerine “ka-^caşfin ma³kûdin” okumak gibi. Eger durmayacak yerde dursa Kur’ân’uñ ma^cnîsi çok ayruksırısı namâzı fâsid olur; eger çok ayruksımazsa fâsid olmaz. Çok ayruksuduğı şunuñ gibi kim, “Şahîdallâhu annahu lâ ilâha” dèye, tura; andan şonra başlaya, eyde: “İllâ huva va’l-malâ’ikatu ve ulu’l-^cilmi kâimaⁿ bi’l-^ckıstî” (Saçı, 2021, s. 21).*

⁴ Bu nüsnaların tespiti, tanıtımı ve karşılaştırması için Üstünova (2016)'ya bakılabilir.

⁵ *ketebehu ‘Abdullâh, fî evâsiğ-i cumâde’l-ülâ, sene.*

[= Eğer bir harfî başka bir harf okursa ve mana farklılaşırsa namazı bozulur; eğer farklılaşmazsa bozulmaz. Mananın farklılaşıp namazın bozulması, *ka-^casfⁱⁿ ma'kūlin* yerine *ka-^casfin ma'kūdin* okunması örneğindeki gibi. Eğer beklememek gereken yerde beklerse ve ayetin manası çok farklılaşırsa namazı bozulur; eğer çok farklılaşmazsa bozulmaz. Çok farklılaşmasına örnek şöyledir; *Şahîdallāhu annahu lā ilāha* der ve bekler; ondan sonra devam eder, okur: *İllā huva va'l-malā'ikatu ve ulu'l-^cilmi kâimaⁿ bi'l-kıstî.*]

Bu pasajdaki *ayruksu-* ve *ayrusu-* şekillerinde, son hecedeki ünlü yuvarlaklaşmasına *-dUk* sıfat-fiil ekinin neden olduğu anlaşılmaktadır: *ayrusuduğı, ayruksuduğı* < **ayruksuduğı*.

Metinde, dönem metinlerinde pek tesadüf edilmeyen belki eskicil olarak değerlendirilebilecek sözcüklere de rastlanır. Örneğin eski şekli *atla-* ‘adım atmak’ (< **ātla-*) olan fiil, ünsüz ötümlüleşmesiyle *adla-* biçiminde yer alır. Bugün *at+la-* ‘ata binmek’ ile karışarak *atla-* ‘ayaklarını yerden keserek sıçramak, fırlamak’ biçimine dönüşmüştür:

127^b/8 - 128^a/2. *Ba^czılar eydür: “Ol aradağı **adladuğı** süre yā āyetler ol evvel reke^catda okuduğı şonra reke^catda okuduğı Qur[']ān[']da uzunısa mekrūh olmaz”* (Saçı, 2021, s. 16).

[= Bazıları şöyle der: “Arada atladiğı sure ya da ayetler, önceki rekâtta ve sonraki rekâtta okuduğı sure ya da ayetlerden uzun ise mekruh olmaz”.]

Bu pasajda ‘unutarak ya da bilmeden surenin tamamını ya da bir kısmını okumadan geçmek’ anlamında kullanılan *adla-* fiili, dönem metinlerinden Şerifi'nin *Şehnâme*'sinde de ‘adım atmak’ anlamıyla geçer (Kültürel ve Beyreli, 1999, s. 1676):

47354. *bir adım **adlayamazlar** adamdan
bir ayak başıcağ yer yok kademden*

[= İnsan kalabalığından bir adım atamazlar; ayaklardan, bir ayak basacak yer yok.]

Mukaddime ve *Şehnâme*'de geçen *adla-* fiili eski bir *atla-* fiilinden gelir; fiil, *Nehcü'l-Ferâdis*'te *ka^cadam atla-* ‘adım atmak’ birleşik fiilinde geçer (Eckmann, 2014, s. 302):

434/1-2. *Tağı bir ka^cadamumnu **atlasam**, andağ sezermen kim tağı bir ka^cadamumnu **atlamazdın** burunrağ Hağ ta^cālā cānımmı kabz kılğay, tēp.*

[= Yine bir adımımı atsam; öyle düşünüyorum ki diğer bir adımımı atmadan önce Allah taala canımı alacak” dedi.]

Söz konusu nüshada bazı sözcüklerin yer yer ikili yazımlarına rastlanır: *artuğurağ* ‘daha fazla’ (159^a/7) ~ *artuğurağ* (174^a/3), *aşağarağ* ‘daha aşağı’ (177^b/7) ~ *aşağurağ* (178^a/2), *dört* (162^a/7 vb.), *dörüt* (156^b/7), *yoğarı* ‘yukarı’ (157^b/4) ~ *yoğaru* (158^a/3 vb.) vb.

Dürt- Fiili ve Semantik Kategorisi

Üzerinde çalıştığımız nüshada söz varlığı açısından önem arz eden örneklerden biri de *dürt-* fiilidir. Bu fiilin, gerek Eski Türkçede gerekse *Mukaddime*'yle çağdaş metinlerde

yer yer tespit edilmekle birlikte bu nüshada, ilk ve özgün anlamını muhafaza ettiği görülmektedir. Aşağıda, söz konusu nüshadaki ilgili pasajdan yola çıkarak sözcüğün, Eski ve Orta Türkçe metinlerdeki semantik kategorisi belirlenmeye çalışılmıştır. Değerlendirmeye tabi tutulan metinler sözcüğün farklı bir semantik kategorisine işaret etmek üzere bu çalışmaya konu edilmişlerdir ve her bir metin semantik tahlil ilkeleri doğrultusunda filolojik açıdan incelenmiştir. Tez çalışmasındaki ilgili pasaj şöyledir:

191^b/8 - 192^a/3. *Yuduklarından sonra başına ve sakalına gökçek kokulu nesne dürteler; gül suyu birle ezilmiş amber gibi yâ gül suyu gibi. Alnına ve eyesine ve dizine ve avcı içine kâfur dürteler; eger dürtemezlerise dağı kayurmaz.*

[= (Cenazeyi) yıkadıktan sonra başına ve sakalına güzel kokular sürsünler; gül suyu ile ezilmiş amber veya gül suyu gibi. Alnına, eğerlerine, dizlerine ve avuç içlerine kâfur sürsünler; sürmezlerse de önemli değildir.]

Bu pasajda *dürt-* fiili, '(koku, amber, gül suyu, kâfur vb.) sürmek' anlamındadır. *Dürt-* fiili dönem sözlüklerinde de şu şekilde tanımlanmıştır: *dürt-* 'sürmek, sürtmek' (Tanıklariyle Tarama Sözlüğü, 1965, s. 1331-1332), *dürt-*⁶ 'sürmek (ms. ekmek diliminin üstüne yağ sürmek' (Tietze, 2002, s. 654). *Tanıklariyle Tarama Sözlüğü*'ndeki veriler incelendiğinde *dürt-* fiilinin genellikle 'yağ, merhem, gül suyu, macun, bal, sirke vb. sürmek' için kullanıldığı görülmektedir. Clauson *türt-* maddesinde asıl anlamın 'ovarak sürmek, yağlamak, yağ sürmek' olduğunu, bu anlamın Anadolu sahasında 17. yüzyıla kadar devam ettiğini ve sonrasında söz konusu fiilin 'dürtmek, dürtüşlemek; (çadır direğini) yukarı kaldırmak; dirseklemek, dirsekle vurmak; birinin dirseğine dokunmak ya da hafızasını canlandırmak, zihnini uyarmak; tahrik etmek, harekete geçirmek' anlamlarında kullanıldığını; eski 'sürmek' (*türt-*) yerine ise *sürt-* ve *yağ-* fiillerinin geçtiğini belirtmiştir (1972, s. 535).

Türt- Eski Uygurca *Altun Yaruk Sudur*'da da birkaç kez geçer ve orada da '(koku) sürmek' anlamındadır; örneğin (Clauson, 1972, s. 535; Ayazlı, 2012, s. 86, 169, 352):

281-283. *Ol elig han suvka kirip et'öziñe yıd yıpar türtüp yañı arıg ton kedip ...*

[= O hükümdar suya girip (banyo yapıp) vücuduna güzel kokular sürüp yeni, temiz elbiseler giyip ...]

Dîvânu Lugâti't-Türk'teki verilerin tamamı 'deriye ya da vücuda yağ sürmek' ile ilgilidir (Kaçalın, 2019, s. 511):

türt-: *könke yâğ türtti* "O, sıırımı, deriyi yağladı, yağ sürdü (*laṭaḥa*)". Bulaştırılan, sürülen her şey (*laṭḥ*) için böyle denir.

türtül-: *terike yâğ türtüldi* "Deriye vb. yağ sürüldü (*luṭiḥa*)".

türtündi-: *ol öziñe yâğ türtündi* "O, kendi kendisine yağ süründü (*iddihân*)". Yağ sürünüyor gibi yaptığında da böyle denir.

türtüş-: *ol meniñ birle koğuşka yâğ türtüşdi* "O, deriye yağ sürmekte benimle yarıştı (*laṭḥ*)". Sürülen ve bulaştırılan her şey için (*laṭḥ*) böyle denir.

⁶ Tietze söz konusu fiili *dört-* şeklinde okumuştur (2002, s. 654).

Kutadgu Bilig'de *türt-* fiiliyle ilgili dört veri vardır; bunlardan ikisinde, '(boya) sürmek' (3837) ve '(safran) sürmek' (4960) söz konusudur (Arat, 1979: 386, 495):

3837. *ajun türtti yüzke kömür teg bođuğ
körür köz yumuldu uğıdı oğuğ*

[= Dünya, yüzüne kömür renginde boya sürdü; gören gözler kapandı, uyanık olanlar uyudu.]

4960. *yaşık türtti yüzke sarığ zaferân
özin kıldı mîñâ öñi teg cihân*

[= Güneş, yüzüne sarı safran sürdü; kâinat mine rengine büründü.]

3042. beyitte ise *elig türt-*, harfiyen 'el sürmek' anlamındayken bağlama göre mecazen 'yararlanmak amacıyla bir şeye yönelmek, el atmak, başvurmak, teşebbüs etmek' anlamını kazanmıştır⁷ (Arat, 1979: 313):

3042. *saw altun bile türtse begler elig
kılıcsız tılı birle ewrer elig*

[= Beyler ellerini som altınla ovuşturursa kılıca başvurmadan dilleriyle ülkeyi düzene sokarlar.]

Ögdülmüş'in Ödğürmüş'a hangi tür ziyafetlere katılmak gerektiğini ve yemek yeme adabını anlattığı bölümdeki 4602. beyit (Arat, 1979: 462), *türt-* fiilinin başka bir semantik kategorisine işaret eder ki bu, İzniki'nin *Mukaddime*'sinde geçen *sil-* fiiliyle anlam olarak örtüşen kategoridir:

4602. *yër erken aşığ türtme tèrgi üze
kişi körki buzma kılinçın tüz e*

[= Yemeği yerken (ellerini) sofraya silme; insanların rahatını bozma, kendini düzelt.]

Burada *türt-* fiilinin, 'sürmek' anlamında değil, '(eline bulaşmış olan yemek artıklarını sofraya ya da sofraya bezine) silmek, (elini yemek artıklarından) arındırmak, (elini) temizlemek' anlamında kullanıldığı anlaşılıyor. *Türt-* fiilinin, yukarıdaki bağlamda semantik olarak örtüştüğü 'silme' (< *sil-*⁸), üzerinde çalıştığımız metinde de benzer anlamıyla kayıtlıdır. Mescitle ilgili hükümlerin bildirildiği pasajda geçen *sil-*, semantik

⁷ Bu bağlamdaki *türt-* 'sürmek' fiili, eserde kimi kullanımlarda *tegür-* 'sürmek, dokunmak' ile anlam olarak örtüşür: *elig tegür-* 'el sürmek, el atmak, başvurmak, teşebbüs etmek'; krş. 222. *bu ikin etümesine koğğıl bilig, kılıçka tegürgil sen ötrü elig* "Bu ikisiyle (işleri) hâlledemezsen bilgiyi bırak; sen sonra kılıca başvur" (Arat, 1979, s. 38).

⁸ Clauson, *sil-* fiilinin, 'ovarak sürmek; silmek, silerek temizlemek; (yapıya) sıva ya da çamur sürmek; ovmak; okşamak, sıvazlamak' anlamlarında kullanıldığını belirtirken (1972, s. 824), Wilkens, Eski Uyurca için 'silme' anlamını kaydeder (2021, s. 613). Belki *sil-* fiilinin de, tıpkı *türt-* gibi, ilk ve özgün anlamı 'sürmek, ovarak sürmek' idi; bu anlam *yüz sil-* 'yüz sürmek' birleşiminde Ahmed Fakih'in *Kitâbu Evsâfi Mesâcidi's-Şerife*'sinde geçer; Kâbe'nin fiziken tasvir edildiği beyitlerden 98. beyit şöyledir: *bu iki halka arası kilid bil, çıkarsañ eşigine var yüzün sil* "Bil ki bu iki halkanın arası kilittir; eşigine çıkarsan git, yüzünü sür" (Mazıoğlu, 1974, s. 27, 110).

içerik olarak *türt-* ile aynıdır; tek farkla ki burada başka bir nesneye sürerek ya da bulaştırarak temizlenen şey el değil, ayaktır:

171^a/2-4. *Ayağı balçığın mescid direğine yâ dīvārına silmek mekrūhdur mescid içinde ābdest almak mekrūhdur mescidde oturup iş işlemek mekrūhdur.*

[= Ayağının çamurunu mescit sütununa ya da duvarına silmek mekruhtur, mescitte abdest almak mekruhtur, mescitte oturup iş yapmak mekruhtur.]

Dīvân'da '(yağ) sürüşmek, (yağ) sürmekte yardım etmek' anlamındaki *türtüş-* (< *türt-^üş-*) fiilinin, *Kutadgu Bilig*'de ve belki de Yûsuf'un dilinde nasıl mecazlaştığına tanık oluyoruz (Arat, 1979: 26):

0095. *öger atın ündep ünin türtüşüp
küwenç birle awnur sewinçke tuşup*

[= Sesleriyle *güzelleyip (/ cilalayıp, yağlayıp) adını zikrederek (onu) överler; neşe içinde gururla eğlenirler.]

Doğa güzelliklerinin ve onların 'ulu hakan'ı övgüsünün tasvir edildiği bölümde yer alan yukarıdaki beyitte (ve önceki beyitte) sema kuşları vb., 'ulu hakan'ı övmek için seslerini cilalamakta, yağlamakta yani hükümdarı pohpohlayarak övmekte; bundan da neşe içinde gurur duymaktadırlar. Buna göre *türtüş-* fiilinin bu beyitte '(birisini övmek için ve övgünün derecesini artırmak için sesiyle) süslemek, cilalamak, yağlamak', başka bir deyişle, '(sesini) nağmelendirmek, güzelleştirmek' anlamına geldiği öngörülebilir.

İbn Mühennâ'nın *Hilyetü'l-İnsân ve Helbetü'l-Lisân (İbn Mühennâ Lüğati)* adlı sözlüğünde sözcük iki ayrı listede Ar. *dalaka wa talā / dürt-ti* 'ovalamak, sürtmek, çitilemek; sıvamak, sürmek, sürüp kapatmak', *talā / dürt-ti* 'sıvamak, sürmek, sürüp kapatmak' şeklinde kayıtlıdır.⁹

Burada kanaatimizce *türt-* fiilinin iki ayrı semantik kategorisi bulunmaktadır ki ilki '(yağ vb.) herhangi bir şeyi sürüp ovalamak', ikincisi de 'sıvamak, sıvayarak kapatmak'.

Zemahşerî'nin *Mukaddimetü'l-Edeb*'inin Harezmi Türkçesiyle tercümeli Şuşter nüshasında *türt-* ve *türtün-* (< *türt-^ün-*) fiilleri şu şekilde kayıtlıdır (Yüce, 1993, s. 46, 47, 51, 78; 66, 68, 71):

83/3. *halūķ sürtti aña, hoş yıdıǵlıǵ ot türtti aña*

85/5. *yıpar türtti nemege*

102/8. *samala türtdi aña, tögit türtdi aña*

227/4. *sīmāb türtti*

170/3. *hoş yıdıǵlıǵ türtündi*

⁹ Karagözlü: *dalaka wa talā / türt-ti* 'ov-du', *talā / türt-ti* 'sürt-tü' (2018, s. 84, 87); Battal: *dürt-* 'sürmek (yağ gibi nesnelere)' (1934, s. 28). Ar. *dalaka* < *d-l-k* '(bir şeyi) ovalamak, sürtmek, çitilemek' (Mutçalı, 1995, s. 277), Ar. *talā* < *t-l-v / t-l-y* '(bir şeyi bir şey ile) sıvamak, sürüp kapatmak, (bir şeyi) sürmek; (bir şeyi bir şey ile) kaplamak' (Mutçalı, 1995, s. 528).

176/5. *hoş yıdığ türtüendi, hoş yıdığlıg ot türtüendi*

188/8. *hoş yıdığ türtüendi*

Aynı eserin Yozgat nüshasındaki veriler de şöyledir (Cihan, 2021, s. 72, 103, 119, 160, 183, 189, 259, 320, 325, 329, 368, 379, 416):

38a/1. *ölügke türtgü ot*

61^b/5. *tewege öldürük türtti*

73^a/4. *türtti anı*

110^a/3. *uyuzka ot türtti*

129^a/3. *sabın birle türtti*

134^a/1. *başka yağ türtti*

191^a/7. *za'ferân türtti burnuğa*

239^a/7. *yıpar türtti*

239^b/1. *yağ türtti*

243^b/1. *ölügke hanüt türtti saçtı*

246^a/2. *yıpar türtti nêrsege*

274^b/4. *misvāk türtti*

284^b/2. *türtti*

315^a/4. *sīmāb türtti yarmaqqa*

130^a/4. *hoş ot türtüendi*

Mukaddimetü'l-Edeb'deki verilere baktığımızda *türt-* fiilinin, *hoş yıdığlıg ot* (güzel kokulu bitki), *yıpar* (misk), *samala*, *öldürük* (katran), *sīmāb* (cıva), *hoş yıdığ* (güzel koku), *hoş yıdığlıg* (güzel kokulu (bitki)), *ot* (bitki), *hoş ot* (güzel kokulu bitki), *sabın* (saban), *yağ* (yağ), *za'ferân* (safran), *hanüt* (kokulu madde), *misvāk* (misvak) nesneleriyle birlikte kullanıldıkları görülmektedir. *Türt-* bu pasajlarda özellikle akar ya da akmaz sıvılarla (*samala*, *öldürük*, *sīmāb*, *yağ*) birlikte 'sürmek, tabaka hâlinde yayıp sürerek ovmak, sıvamak'; kokulu bitki ya da maddelerle (*hoş yıdığ*, *hoş yıdığlıg (ot)*, *ot*, *hoş ot*, *yıpar*, *za'ferân*, *hanüt*) birlikte de 'sürmek' anlamındadır. *Misvāk*¹⁰ *türt-* 'misvak sürmek' birleşimindeki *türt-* de, ilk grupla aynı anlamda, dış temizliğinde 'sürerek ovmak' anlamında olmalıdır. *Sabın türt-* 'saban sürmek' ise fiilin bambaşka bir semantik kategorisine işaret eder ki burada *türt-*, '(toprağı) işlemek, ekilebilir duruma getirmek' anlamındadır. Bu kategori, 'sürmek' anlamının belli bir istikamet üzere süreklilik bildirmesinin bir sonucu olarak 'önüne katıp götürmek' anlamından gelişmiş olmalıdır.

¹⁰ Arapça *misvāk* sözcüğünün kökü *s-v-k* de, '(bir şeyi) ovmak, ovalamak' anlamına gelir (Mutçalı, 1995, s. 419).

Saban sürmek de sabanın toprağı belli bir istikamet üzere bir nevi ovalamasıyla gerçekleşir.

14. yüzyılda Şeyhoğlu Sadreddin Mustafâ tarafından kaleme alınmış olan *Marzubannâme Tercümesi*'ndeki iki veriden 22^b/10'da geçeni, fiilin yeni bir semantik kategorisine işaret etmesi bakımından önemlidir (Korkmaz, 2017, s. 201, tıpkıbaskı 22^b):

22^b/5 - 11. *Vezîr eyitdi: "Êşitdüm kim bir dervîş varıdı. Bir gece katı sovuğ oldu, şöyle kim dërler taş çatlar. Pes evine bir biliş konuğ geldi. Ev issi şöyle kim resm ü 'âdetdür konuğladı. 'Avrat eyitdi: 'Demişlerdür ki, [en-nâru fâkihetü's-şitâ'i]. Şimdi dükeli yemişlerden od yëgdür'. Durdı tennür yandurdi. Üçi dahı tennür üstine dërilüp oturdular. Kâzâyıla 'avrat tonında delicek varıdı. Nâgâh ud yeri açıldı. Konuğ dahı uğurlayın gördi. Ev issi utandı kim âşikâre örteydi. Bir ağaççuğula ol arayı türttdi. 'Avrat belişledi. Ol bir yerden dahı yel çıkdı. Dahı artuğ hacâlet hâşıl oldu.*

[= Vezir şöyle hikâye etti: "Duydum ki yoksul bir kimse vardı. Bir gece taşı çatlatacak kadar şiddetli bir soğuk oldu. Sonra evine tanıdık bir misafir geldi. Ev sahibi usulünce ağırladı. Kadın, 'Demişler ki: [Kışın meyvesi ateştir] Bütün meyvelerden ateş daha iyidir' dedi. Kalktı, ocağı tutuşturdu. Üçü de ocağın başına toplanıp oturdular. Kadının elbisesinde kazara küçük bir delik vardı. Birden edep yeri açıldı. Misafir de belli etmeden gördü. Ev sahibi alenen örtmekten utandığı için deliği bir ağaç parçasıyla örttü. Kadın irkildi. Bu kez başka bir yerden yel çıktı. Daha fazla mahcup oldu.¹¹]

Bu pasajda *dürt-* fiili, '(açılmış olan edep yerini) gizlice kapatmak, örtmek' anlamında olmalıdır; zira fiilden bir önceki cümle (*Ev issi utandı kim âşikâre örteydi*), ev sahibinin, hanımının açılmış olan edep yerini 'örtmek' niyetinde olduğunu göstermektedir. Burada kanaatimizce *ört-* ve *dürt-*, semantik olarak örtüşmektedir; iki fiil arasındaki tek fark, ikincisinin, bir vasıta ile (ağaç parçası), temas ederek gizliden yapılmak istenmesidir.

Dürt- fiili *Kitâbu'l-Gunya*'da da üç veride geçer; ilk iki veride '(yağ) sürmek' ve '(koku vb.) sürmek' anlamlarındadır. Üçüncü veri farklı bir semantik alan içerir. Zekâtın konu edildiği bölümde yer alan pasaj şöyledir (Akkuş, 1995, ss. 319-320; tıpkıbaskı 58^a):

58^a/7-12. *Peygâmbër 'aleyhi's-selâm eyitti: "İlkılarınuzun dahı zekâtın vëriñ. Kaçan vërmeseñüz kıyâmetde getüreler ve arkañuz üstine yaturalar ve ol tavarlarınuz ve ilkularınuz getüreler kamusı sizi başalar ve boynuzlarıyla dürteler ve süseler ve eydeler: 'Sen bizüm aramızdan Tanrı bahşı çıkarup zekât vërmedünjidi' dëyü. Sığırlar, develer, atlar dahı kamu böyle edeler".*

[= Peygamber aleyhisselam: "Sürülerinizin de zekâtını verin; vermediğinizde kıyamet gününde sizi tutup getirecekler ve sırt üstü yatacaklar; binek ve çiftlik hayvanlarınızı da

¹¹ Korkmaz: "İşittim ki bir derviş vardı. Bir gece taşı çatlatır dedikleri derecede bir soğuk oldu. Evine de bir tanıdık misafir geldi. Ev sahibi onu âdet ve usulüne uygun olarak ağırladı. Hanımı *ateş kışın meyvesidir* demişlerdir. Şimdi bütün yiyeceklerden daha iyidir diyerek kalktı ocağı yaktı. Üçü de ocağın başına toplanıp oturdular. Kadının donunda küçük bir delik vardı. Ansızın utanç yeri açıldı. Bunu gizlice misafir de gördü. Ev sahibi açıktan örtmeye utandı ve bir tahta parçası ile orayı tütü. Kadın irkildi ve bir yerden de yel çıktı. Böylece, daha fazla bir utanç hâsil oldu" (2017, s. 303).

tutup getirecekler; hepsi üzerinize çökecekler, boynuzlarıyla itip süsecekler ve ‘Sen, bizim içimizden Tanrı payını çıkarıp zekât vermemiştin’ diyecekler. Sığırlar, develer, atlar da, hepsi böyle yapacaklar”.]

Burada *dürt-* fiilinin, günümüz Türkçesindeki anlamına yakın olarak¹², ‘(boynuzlarıyla) itmek’ anlamında kullanıldığı görülmektedir; semantik olarak eylemin ikinci ve ileri bir aşaması ise *süs-* ‘toslamak, boynuzlamak, boynuzlarıyla vurmak’ fiilidir.

Süheyl ü Nevbahâr’dan aktarılan ve çeşitli hayvanların insan ürünü olan nesnelere benzetildiği 24. beyitte *örümcek tuzak* (ağ)’a, *aru* (arı) da *nēşter* (bistüri)¹²’e benzetilmektedir (Dilçin, 1991, s. 196; Ciğa, 2013, s. 16). Arı, tıpkı cerrahide kesmek ve yarmak için kullanılan ucu keskin ve sivri neşter gibi, sivri iğnesini batırır ve sokar. Bu beyitte *dürtin-* (< *dürt-ⁱn-*), ‘(arı) sokmak, iğnesini batırmak’ anlamındadır.

0024. *örümcek tuzak u aru nēşter*
ki dürtincegez¹³ şışirür çün batar

[= Örümcek ağ, arı neşter; ki sokunca kabarıp, çünkü batar.]

Aşağıdaki beyitte ise *dürt-*, ‘(mızrak) saplamak’ anlamındadır (Dilçin, 1991, s. 206; Ciğa, 2013, s. 28):

0180. *biliş ādemi hoz nişe incide*
niçün darta kılıç [u] düрте cıda

[= Dost, insanı nasıl incitir; niçin kılıç çeker ve mızrak saplar?¹⁴]

Aşağıdaki beyitte ise *dürt-*, fiilin asli ve yaygın anlamı olan ‘(altın rengi) sürmek’ anlamındadır; ancak *ört-* ‘örtmek, kapatmak’ fiili ile koştur kullanımı, yüzdeki bakır rengin daha değerli olan altın rengiyle üstünün kapatılıp gizlenmesini, örtülmesini de ima etmektedir (Dilçin, 1991, s. 207; Ciğa, 2013, s. 28).

0190. *şanur aybını ton ile örtiser*
bakır yüzine altını dürtiser

[= Kusurunu güzel elbiseler ile örteceğini zanneder; bakır yüzüne altın sürer.]

¹² Türkiye Türkçesi *dürt-* ‘ucu sivri bir şeyle veya elle hafifçe itmek’ (Türkçe Sözlük, 2009, s. 588).

¹³ Eserin Mordtman (Berlin) nüshasında *dürticek* geçer ki bu durumda aynı semantik içerik *dürt-* fiili için geçerlidir. *Dürt-* ya da *dürtin-* fiilinin ‘sokmak, iğnesini batırmak’ anlamında kullanıldığını göstermek üzere, *aru* ve *nēşter* ilişkisinin yer aldığı 2490. beyitte *aru*, *nēşter*’i, yani iğnesini *Nevbahâr*’ın yüreğine batırır: 2490. *râhat balınuş nüşına barmah banamadum, zahmet arusu nēşteri bağruma baturdı* ‘‘Huzur balının tatlısına parmak banamadım; zahmet arısı iğnesini yüreğine batırdı’’ (Dilçin, 1991, s. 363; Ciğa, 2013, s. 204). Bu beyitteki *batur-* ‘(iğnesini) sokmak’ fiilinin, 24. beyitteki *dürt-* ile semantik olarak örtüşüklerine dikkat edilmelidir.

¹⁴ *Dürt-* fiilinin ‘(mızrak) saplamak’ anlamını desteklemek üzere, başka bir beyitte de *sünü sanç-* ‘mızrak saplamak’ geçer: 5217. *kılıç şalmaş oş atmaş at çapmaş, sünü sançmaş halkalar kapmaş* ‘‘Kılıç sallamak, ok atmak, at koşturmak; mızrak saplamak, halkalar kapmak’’ (Dilçin, 1991, s. 548; Ciğa, 2013, s. 415).

Dürt- fiili ile ilgili aktaracağımız son veriler *Kitâb-ı Dedem Korkut*'a aittir. Dresden ve Vatikan nüshalarında fiilin basit şekli birer kez geçer; ilk veri Dresden nüshasında “Bay Bora’nuñ¹⁵ Oğlı Bamsı Beyrek Boyını Beyân Êder” hikâyesine aittir (Tezcan ve Boeschoten, 2001, s. 93; Özçelik, 2016, s. 243; M. & M. Tulum, 2016, s. 273; Kaçalın, 2017, s. 96).

61^a/7-13. *Bu maħalda begler Beyreg’i getürdiler. Kazan Beg eydür: “Muştuluk! Bay Bora Beg oğluñ geldi” dedi. Bay Bora Beg eydür: “Oğlum idügin andan bileyim: Şırça parmağını kanatsun, kanını destimâla dürtsün, gözüme süreyin. Açılacak olurısa oğlum Beyrek’dür” dedi. Zîrâ ağlamakdan gözleri görmez olmuş idi. Destimâlı gözine silicek Allâh ta’âlânun kudretiyile gözi açıldı.*

[= Bu sırada beyler Beyrek’i getirdiler. Kazan Bey, “Müjde! Bay Bora Bey, oğlun geldi” dedi. Bay Bora Bey, “Oğlum olduğunu şundan bileyim: Serçe parmağın kanatsın, kanını mendile sürsün, gözlerime süreyim. Açılacak olursa oğlum Beyrek’tir” dedi. Zira ağlamaktan gözleri görmez olmuştu. Mendili gözüne sürünce Allah taalanın kudretiyle gözleri açıldı.]

Bu pasajda açıkça görüldüğü gibi *dürt-*, ‘(kan) sürmek, bulaştırmak’ anlamındadır ve devamındaki *sür-/sil-* ‘(destimâl) sürmek’ ile semantik olarak örtüşmektedir.¹⁶

İkinci veri Vatikan nüshasında “Kazan Beg’ün Oğlı Urüz Hân Dutsak Olduğudur” hikâyesinde bir soylamada geçer ve yine ‘(kan) sürmek, bulaştırmak’ anlamındadır (Tezcan ve Boeschoten, 2001, s. 265; Kaçalın, 2017, s. 529):

95^b/12-13. *Yohsa, Kazan, kara tırnak ağ yüzime çalayın mı? Alma gibi al yanağum yırtayın mı? Çemberime alca kanum dürteyin mi?*

[= Yoksa, Kazan, kara tırnak ak yüzüme çalayım mı? Elma gibi yanağımı yırtayım mı? Başörtüme kızıl kanımı süreyim mi?]

Son olarak, *dürt-* fiilinden türemiş olan *dürtiş-*, Dedem Korkut’un, hikâyelerin sonlarında söylediği Oğuznamelerin ikisinde yer alır; birbirine benzer iki pasajdan “Dirse Hân Oğlı Boğaç Hân Boyını Beyân Êder” hikâyesinde geçeni şu şekildedir (Tezcan ve Boeschoten, 2001, s. 67; Özçelik, 2016, s. 77; M. & M. Tulum, 2016, s. 423; Kaçalın, 2017, s. 49):

19^b/3-10. *Yêrlü kara tağlarun yıkılmasun! Gölgelice kaba ağacun kesilmesün! Kanın ağan görkli şuyun kurımasun! Kanadlarun uçları kırılmasun! Çapariken ağ boz atun büdremesün! Çalışanda kara pulat üz kılıcun gedilmesün! Dürtişüriken ala gönderün ufanmasun! Ağ bürçeklü anañ yeri behişt olsun! Ağ şakallı babañ yeri uçmağ olsun! Hağ*

¹⁵ Söz konusu kişi adının okunuşuyla ilgili araştırmacıların farklı tercihleri ve yorumları olmuştur: *Büre, Böre, Bora* vb. Yukarıda *Bora*’nın tercih edilişi herhangi bir izah ya da yorum sonucu değildir; sadece kişi adını zikretmek için tercih edilmiştir.

¹⁶ Dönem metinlerinde ‘(kan) sürmek, bulaştırmak’ için yer yer *sür-t-* fiili de tercih edilmiştir. Şeyyâd Hamza’nın *Yûsuf ve Zelihâ*’sında 153. beyit şöyledir (Taş, 2020, s. 134, 135): *vardılar avlayu birin tıtdılar, kanı ağzı yöresine sürtdiler* “Gittiler, (kurdun) birisini avlayarak yakaladılar; kanı ağzının çevresine sürdüler” (**avlayu*: Yazmada *avladılar*).

yanduran cırāğın yana ırsun! Kâdir Tanrı seni nâmerde muhtâc eylesün! Hânım hey!

[= Heybetli kara dağların yıkılmasın! Gölgeyi koca ağacın kesilmesin! Kanlı akan coşkunun suyun kurumamasın! Kanatlarının uçları kırılmasın! Hücum ederken açık boz atın sürçmesin! Çarpışırken kara çelik yağlı kılıcın aşınmasın! Mızrakla vuruşırken ala mızrağın parçalanmasın! Ak saçlı ananın yeri cennet olsun! Ak sakallı babanın yeri cennet olsun! Hakk'ın yaktığı kandilin yanıp dursun! Kadir Tanrı seni namerde muhtaç etmesin! Hanım hey!]

Bu pasajda, *Süheyl ü Nevbahâr*'daki *cıda dürt-* 'mızrak saplamak, mızraklamak' ibaresinde olduğu gibi, *gönder dürtiş-*, 'mızrakla vuruşmak, mızraklaşmak' anlamındadır.

SONUÇ

Bir ilmihâl kitabı olan Kutbeddin İznikî'nin *Mukaddime*'si, Osmanlılarda zamanla yerleşen ilmihâl geleneğinin ilki ya da ilklerinden biri kabul edilmektedir. Eserde başlıca iman ve imana ilişkin çeşitli kavramlar ile namaz, zekât, öşür, fitre, haraç, kurban, gömü, sadaka, oruç, hac ve umre konuları mezhep imamlarının görüşleri irdelenerek işlenmiştir. Eserin, sade bir dille ve yer yer konuşma diliyle kaleme alınması; üslup olarak ise eserde, daha çok diyalog metinlerinde gördüğümüz teklifsiz bir dil kullanılması, onu geniş halk kitlelerince rağbet gören ve bu nedenle de sayısız nüshaları bulunan bir eser hâline getirmiştir. Bütün bu özellikler, muhtevası bir yana, üslup ve söz varlığı açısından eserin kıymetini gözler önüne sermektedir. Söz varlığı açısından eserdeki kayda değer örneklerden biri olan *dürt-* fiilinin, günümüz Türkçesindeki 'ucu sivri bir şeyle veya elle hafifçe itmek' anlamından farklı olarak '(koku, amber, gül suyu, kâfur vb.) sürmek' anlamında kullanıldığı tespit edilmiştir. Bu anlam, fiilin Eski Türkçe metinlerinde görülen özgün anlamıdır ve aynı zamanda *Kutadgu Bilig*'den başlayarak Orta Türkçe metinlerinde karşılaşılan farklı semantik kategorilerin de kaynağıdır. *Mukaddime*'deki bu temel anlamdan hareket ederek gerek Eski Türkçe gerekse Orta Türkçe metinlerindeki bağlamlar değerlendirildiğinde fiilin semantik kategorilerine ilişkin şu sonuçlara ulaşılmıştır:

Clauson'un tespitlerine göre sözcüğün temel anlamı 'ovarak sürmek, yağlamak, yağ sürmek'tir; bu anlam Clauson'a göre 17. yüzyıla kadar devam etmiş; daha sonra sözcük, 'dürtmek, dürtüşlemek; (çadır direğini) yukarı kaldırmak; dirseklemek, dirsekle vurmak; birinin dirseğine dokunmak ya da hafızasını canlandırmak, zihnini uyarmak; tahrik etmek, harekete geçirmek' gibi farklı semantik kategoriler ihtiva eder duruma gelmiştir. *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te ise *türt-* ve türevleriyle ilgili verilerin tamamı deriye ya da vücuda 'yağ' sürülmesiyle ilgilidir. *Kutadgu Bilig*'de, şiir dilinde ise fiilin farklı semantik çağrışımları söz konusudur. Harfiyen 'el sürmek' anlamına gelen *elig türt-* birleştiği bu metinde, 'yararlanmak amacıyla bir şeye yönelmek, el atmak, başvurmak, teşebbüs etmek < el sürmek' anlamını kazanırken başka bir veride *türt-*, 'silmek', yani '(eline bulaşmış olan yemek artıklarını sofraya ya da sofraya bezine) silmek, (elini yemek artıklarından) arındırmak, (elini) temizlemek' anlamını kazanmıştır ki bu *sil-* fiiliyle semantik olarak örtüşen kategoridir. Aynı metinde, fiilin işteşlik çatısı olan *türtüş-* ise, günümüz Türkçesindeki *yağla-* 'aşırı derecede övmek, pohpohlamak' fiilinde olduğu gibi, '(birisini

övmek için ve övgünün derecesini artırmak için sesiyle) süslemek, cilalamak, yağlamak', '(sesini) nağmelendirmek, güzelleştirmek' mecaz anlamını kazanmıştır.

Orta Türkçe dönemi eserlerinden İbn Mühennâ'nın *Hilyetü'l-İnsân ve Helbetü'l-Lisân* adlı sözlüğünde ise fiilin iki farklı semantik kategorisi bulunmaktadır: 'ovalamak, sürtmek, çitilemek' ve 'sıvamak, sürmek, sürüp kapatmak'. Burada ikinci anlamın, ovalayarak sürülen nesnenin sürülen yeri kapatmasından, örtmesinden kaynaklı geliştiği söylenebilir. *Mukaddimetü'l-Edeb*'de ise verilerin çoğunda fiil, akar ya da akmaz sıvılarla birlikte kullanıldığında 'sürmek, tabaka hâlinde yayıp sürerek ovmak, sıvamak' anlamındayken, kokulu maddelerle birlikte 'sürmek' anlamındadır. Eserdeki *sabın türt-* 'saban sürmek' birleşiminde ise fiilin tamamen farklı bir semantik kategorisi söz konusudur: '(toprağı) işlemek, ekilebilir duruma getirmek'. Bu kategori, 'sürmek' anlamının belirli bir istikamet üzere süreklilik bildirmesinin bir sonucu olarak 'önüne katıp götürmek' anlamından gelişmiş olmalıdır.

Kutbeddin İznikî'nin *Mukaddime*'sinde ise fiil, temel anlamına uygun olarak, '(koku, amber, gül suyu, kâfur vb.) sürmek' anlamındadır; bu eylemin, özellikle cenaze merasiminde ölünün başına ve sakalına gül suyuyla ezilmiş amber ve gül suyu; alınına, eyelerine, dizlerine ve avuç içlerine de kâfur sürülmesi şeklinde gerçekleştiği görülmektedir. Eski Anadolu Türkçesi ve Osmanlıca metinlerin derlendiği *Tanıklariyle Tarama Sözlüğü*'nde ise fiilin, gül suyu gibi güzel kokulu maddeler dışında, 'yağ, merhem, macun, bal, sirke' gibi gündelik hayatta kullanılan farklı akar ya da akmaz sıvılarla birlikte kullanıldığı anlaşılmaktadır. İbn Mühennâ'nın sözlüğünde görülen, fiilin, 'kapatmak, örtmek' çağrışımı, Eski Anadolu Türkçesi metinlerinden *Marzubannâme Tercümesi*'nde yan anlam olarak belirginleşmiştir: '(gizlice) örtmek, kapatmak'. *Marzubannâme Tercümesi*'ndeki pasajda *dürt-*, aynı bağlamdaki *ört-* ile semantik olarak örtüşür ki bu, *dürt-* fiilinin, '(edep yerini gizlice) örtmek, kapatmak' anlamında olduğunu kesinleştirir. Aynı dönemin metinlerinden *Süheyl ü Nevbahâr*'da ise üç farklı semantik kategori bulunmaktadır: (*aru*) *dürt-* '(arı) sokmak', (*cıda*) *dürt-* '(mızrak) saplamak' ve *dürt-* 'sürmek → örtmek, gizlemek, kapatmak'. *Kitâb-ı Dedem Korkut*'ta fiilin temel anlamı dışında, yukarıdaki *cıda dürt-* '(mızrak) saplamak' birleşiminde olduğu gibi, *dürtiş-*, '(mızrak) vuruşmak, mızraklaşmak' anlamındadır. Dönemin başka bir metni olan *Kitâbu'l-Gunya*'daki '(boynuzlarıyla) itmek, iteklemek' anlamı ise, fiilin günümüz Türkçesindeki 'ucu sivri bir şeyle veya elle hafifçe itmek' anlamının, daha bu dönemdeyken gelişmeye başladığını göstermesi bakımından ilgi çekicidir.

Yukarıdaki tespitler ve çıkarımlar doğrultusunda *dürt-* fiilinin farklı dönem ve metinlerde belirlenen semantik kategorileri sözlüksel açıdan şöyle gösterilebilir:

dürt- (< **türt-**): **1.** (akar ya da akmaz sıvılar, kokulu maddeler) ovarak sürmek, sürmek, tabaka hâlinde yayıp sürerek ovmak, sıvamak (Eski Türkçe, *Mukaddimetü'l-Edeb*, Eski Anadolu Türkçesi); **2.** (bir şeye) silmek, bulaştırmak ~ *sil-* (*Kutadgu Bilig*); **3.** sıvayarak kapatmak, sürerek kapatmak (*İbn Mühennâ Lügati*); **4.** gizlice örtmek, kapatmak; örterek gizlemek ~ *ört-* (*Marzubannâme Tercümesi*, *Süheyl ü Nevbahâr*); **5.** toprağı işlemek, ekilebilir duruma getirmek (*Mukaddimetü'l-Edeb*); **6.** (mızrak) saplamak (*Süheyl ü Nevbahâr*)

dürtüş- ~ **dürtiş-** (< **türt-ü-**): **1.** '(deriye yağ) sürmekte yarışmak' (*Dîvânu Lugâti't-Türk*); **2.** (birisini övmek için ve övgünün derecesini artırmak için sesiyle) süslemek, cilalamak, yağlamak; nağmelendirmek, güzelleştirmek (*Kutadgu Bilig*); **3.** (mızrak) vuruşmak, mızraklaşmak (*Kitâb-ı Dedem Korkut*)

elig türt-: yararlanmak amacıyla bir şeye yönelmek, el atmak, başvurmak, teşebbüs etmek < el sürmek ~ *elig tegür-* (*Kutadgu Bilig*)

misvâk türt-: misvak sürmek, dişleri misvakla ovmak, dişleri misvakla temizlemek (*Mukaddimetü'l-Edeb*)

sabın türt-: (toprağı) işlemek, ekilebilir duruma getirmek < saban sürmek (*Mukaddimetü'l-Edeb*)

KAYNAKÇA

- Akkuş, M. (1995). *Kitab-ı Gunya, inceleme-metin-indeks-ıtpkı basım*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Arat, R. R. (1979). *Kutadgu Bilig I metin* (2. bs.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Atawula, A. (2007). *Kutbuddin İznikî'nin "Mukaddime" adlı eserinin tahkik ve tahlili*. Yayımlanmamış doktora tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- Avşar, B. (2019). *Kutbeddin İznikî'nin Mukaddimesi'nin Topkapı nüshası (51^a-100^b) giriş-metin-çeviri-sözlük*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Bilecik.
- Ayazlı, Ö. (2012). *Altun Yaruk Sudur VI. kitap, karşılaştırmalı metin yayını*. İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Aydın, E. (2017). *Kutbüddin İznikî'nin Mukaddimesi'nin Topkapı nüshası (1b-50b) giriş-metin-çeviri-sözlük*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Bilecik.
- Baktır, M. (2005). Anadolu'da yazılan ilk Türkçe ilmihal kitaplarından İznikî'nin Mukaddimesi. *Uluslararası İznik Sempozyumu*, 431-442.
- Battal, A. (1934). *İbnü-Mühennâ lûgati (İstanbul nüshasının türkçe bölümünün endeksidir.)*. İstanbul: Devlet Matbaası.
- Bayrakdar, M. (1994). Dâvûd-i Kayserî. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 9. Cilt, 32-35.
- Çiğâ, Ö. (2013). *Süheyl ü Nev-bahâr (metin-aktarma, art zamanlı anlam değişimleri, dizin)*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Dicle Üniversitesi, Diyarbakır.
- Cihan, S. (2021). *Mukaddimetü'l-Edeb (Yozgat nüshası)-(giriş, metin, notlar, sözlük-dizin)*. Yayımlanmamış doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- Clauson, S. G. (1972). *An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish*. London: Oxford University Press.

- Dilçin, C. (1991). *Mes'ûd bin Ahmed, Süheyl ü Nev-bahâr, inceleme-metin-sözlük*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Eckmann, J. (2014). *Mahmud b. Ali, Nehcü'l-Ferâdis uşmağlarının açuq yolu (cennetlerin açık yolu) metin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kaçalin, M. S. (2017). *Oğuzların diliyle Dedem Korkudun kitabı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kaçalin, M. S. (2019). *Dîvânü lugâti't-türk Türk Türk dilleri derlemesi*. İstanbul: Kabalcı Yayıncılık.
- Kara, M. (1999). XIV. ve XV. Yüzyıllarda Osmanlı toplumunu besleyen Türkçe kitaplar. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8(1), 29-58.
- Karagözü, S. (2018). *İbnü Mühennâ lügati (Kitâb Hilyetü'l-İnsân ve Helbetü'l-Lisân) (metin-dil özellikleri-dizin)*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Kelpetin, H. (2000). İlmihâl. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 22. Cilt, 139-141.
- Kılıç, M. E. (1996). Fusûsü'l-Hikem. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 13. Cilt, 230-237.
- Korkmaz, Z. (2017). *Marzubân bin Rüstem, Marzubân-nâme Tercümesi (Destûr-ı Şâhî), tercüme eden Şeyhoğlu Sadre'd-dîn Mustafâ [1340-1413] giriş-inceleme-metin-günüümüz Türkçesine aktarma-sözlük ve dizin-tıpkıbası*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kültürel, Z. ve Beyreli, L. (1999). *Şerîfi, Şehnâme Çevirisi (III. Cilt)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Mazıoğlu, H. (1974). *Ahmed Fakih, Kitâbu Evsâfi Mesâcidi's-Şerîfe*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Mutçalı, S. (1995). *Arapça-Türkçe sözlük*. İstanbul: Dağarcık Yayınları.
- Öksüz, Y. Z. (1976). *Mukaddime-i Kutbuddin inceleme-metin-sözlük*. Yayımlanmamış doktora tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum.
- Öksüz, Y. Z. (1978). Kutbuddin b. Muhammed İznikî (? - 821 h.) ve Mukaddime-i Kutbuddin. *Prof. Dr. M. Tayyib Okıç Armağanı*, 225-249.
- Özçelik, S. (2016). *Dede Korkut -Dresden nüshası- metin, dizin (II. Cilt)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Saçı, A. (2021). *Kutbeddin İznikî'nin Mukaddimesi'nin Topkapı nüshası (101^a-150^b) giriş-metin-çeviri-sözlük*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Bilecik.
- Ş. Sami (1899-1900). *Kâmûs-ı Türkî*. İstanbul: Der-i Saâdet.
- Taş, İ. (2019). *Şeyyâd Hamza, Yûsuf ve Zelîhâ [gramer-metin-çeviri-notlar-sözlük-dizin-tıpkıbası]*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- Tezcan, S. ve Boeschoten, H. (2001). *Dede Korkut Oğuznameleri*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Tietze, A. (2002). *Tarihi ve etimolojik Türkiye Türkçesi lugatı sprachgeschichtliches und etymologisches wörterbuch des türkei-türkischen* (I. Cilt). İstanbul-Wien: Simurg.
- Tulum, M. ve Tulum, M. M. (2016). *Dede Korkut, Oğuznameler, Oğuz beylerinin hikâyeleri*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.
- Türkçe Sözlük* (2009). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Üstünova, K. (2016). *Kutbe'd-dîn İznikî, Mukaddime giriş-inceleme-metin-sözlük (Şahâbe'd-dîn Kudsî nüshası)* (2. bs.). İstanbul: Sentez Yayınları.
- XIII. yüzyıldan beri Türkiye Türkçesiyle yazılmış kitaplardan toplanan tanıklariyle tarama sözlüğü* (II. Cilt) (1965). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Yüce, N. (1993). *Ebu'l-Kâsım Cârullâh Maḥmūd bin ʿOmar bin Muḥammed bin Aḥmed ez-Zamahşarî el-Ḥvarizmî, Mukaddimetü'l-Edeb, Ḥvârizm Türkçesi ile tercümeli Şuşter nüshası giriş, dil özellikleri, metin, indeks*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

KUTBEDDİN İZNIKÎ'S MUQADDİME AND THE SEMANTIC CATEGORY OF THE VERB *DÜR*T- IN HISTORICAL TEXTS OF TURKISH

ABSTRACT

As a term, *ilmihâl* means 'a handbook containing concise information on faith, worship, daily life, ethics, the great prophets, and the life of the Prophet Muhammad'. The tradition of *ilmihâl* first emerged in the Ottomans in the 15th-16th centuries due to the need for concise information on basic religious issues in simple, plain language that the public could understand. This tradition first started with the translation of Arabic works into Turkish and the addition of missing points to the works. The first example of this genre in the Ottomans is considered to be Kutbeddin İznikî's *Muqaddime*, even though the word "*ilmihâl*" does not appear in its title.

There are numerous copies of İznikî's *Muqaddime* in both local and foreign libraries. The work consists of five chapters called "bâb" and an introduction. In the introduction, the author of the work, the reasons for its writing, its purpose and the subject matter are emphasized. In the first chapter, concepts such as faith, conditions of faith, heaven, and hell, good deeds, and sins are explained by citing the views of various sects. The second chapter deals with the subject of prayer. The third chapter is devoted to the provisions of zakat, eutharb, fitrah, tribute, sacrifice, burial, and charity. The fourth chapter is devoted to fasting and the fifth chapter to the provisions of hajj and umrah.

The *Muqaddime* has also been the subject of philological studies since it was popular in its time and there are many copies of it. When these studies are analyzed, it can be said that the work was written in plain and understandable language. In addition, it is also seen that the text bears traces of spoken language in terms of both vocabulary and style. In terms of vocabulary, there are also words such as *kehellik ét-* 'to be lazy, to be lazy' or *kovalt-* 'to open the space between the abdomen and thighs while prostrating', which we recognize from Turkish dialects but do not encounter in the texts of the period. The verb *dürt-*, which is the subject of this study, occurs three times in the same passage and means '(to apply scented objects such as sulfur)'. The verb *dürt-* (< *türt-*), which is frequently encountered in Old Turkic texts and whose original meaning is '(odor, scented substances, oil, etc.) rub', exhibits different semantic distributions when Old Turkic (until the 11th century) and Middle Turkic (12th-15th century) texts are analyzed. The present study aims to determine the semantic categories of the verb by analyzing the passages in Old Turkic and Middle Turkic texts based on the passage in Kutbeddin İznikî's *Muqaddime* and to examine the relations of these categories with the basic meaning.

Keywords: *ilmihâl*, Kutbeddin İznikî, *muqaddime*, vocabulary, *dürt-* verb.